

Dr Maria Jankowska <https://orcid.org/0000-0001-6986-9685>

Institut Psychologii

Akademia Pedagogiki Specjalnej

Warszawa

Rodzinne uwarunkowania agresji u młodzieży w końcowej fazie adolescencji

Family determinants of aggression in the final phase of adolescence

<https://doi.org/10.34766/fetr.v41i1.236>

Abstrakt: Celem przeprowadzonych badań było określenie, czy istnieją związki między systemem rodziny pochodzenia, czyli strukturą rodziny i stosowanymi przez rodziców stylami wychowawczymi a agresją u młodzieży w końcowej fazie adolescencji. Badaniom poddano 60 osób (30 dziewcząt i 30 chłopców) następującymi metodami: Kwestionariusz A.H. Bussa i A. Durkee do badania agresywności oraz Kwestionariusz Analiza Środowiska Rodzinnego – Rodzina Pochodzenia (RP) M. Ryś w celu zbadania systemu rodzinnego obejmującego strukturę rodziny i style wychowawcze przez nią stosowane.

Uzyskano następujące zależności: Nie ma istotnej różnicy w poziomie agresji między dziewczętami i chłopcami, jednak między płciami występuje zróżnicowanie rodzajów agresji.

Rodzina władzy w rodzinie badanych dziewcząt istotnie koreluje dodatnio ze wszystkimi rodzajami agresji a najbardziej z drażliwością i poczuciem winy. Rodzina nadopiecznia istotnie koreluje dodatnio ze wszystkimi rodzajami agresji a najbardziej z urazą. Rodzina władzy występująca u badanych chłopców koreluje istotnie dodatnio z występowaniem wszystkich rodzajów agresji, a najbardziej z drażliwością i poczuciem winy. Rodzina chaotyczna istotnie koreluje dodatnio ze wszystkimi rodzajami agresji, a najbardziej z negatywizmem, drażliwością. Rodzina prawidłowa koreluje ujemnie ze wszystkimi rodzajami agresji. W percepcji badanej młodzieży zarówno dziewcząt jak i chłopców istnieje dostatnia i istotna statystycznie zależność pomiędzy stylami wychowawczymi autokratycznym i liberalno-niekończącym a występowaniem zachowań agresywnych u dzieci. Styl autokratyczny koreluje dodatnio z: napastliwością fizyczną, napastliwością słowną, napastliwością pośrednią, negatywizmem, podejrzliwością, urazą, drażliwością i poczuciem winy, natomiast styl liberalno-niekończący koreluje dodatnio z: napastliwością fizyczną, napastliwością słowną, napastliwością pośrednią, negatywizmem, podejrzliwością, urazą, drażliwością i poczuciem winy. Styl demokratyczny koreluje dodatnio z jednym typem agresji: napastliwością słowną, a ujemnie z pozostałymi rodzajami agresji.

Słowa kluczowe: agresja wśród młodzieży, style wychowania, typologie rodzin

Abstract: The aim of the study was to determine whether there are relationships between the family system of origin, i.e. the structure of the family and the parenting styles, and aggression in the final stages of adolescence. 60 people (30 girls and 30 boys) were examined using the following methods: A.H. Bussa and A. Durkee Questionnaire to study aggressiveness and the Questionnaire of the M. Ryś Family Environment Analysis - Family of Origin (FO) to examine the family system including the structure of the family and the parenting styles.

The following interdependencies were observed: there is no significant difference in the level of aggression between girls and boys, however, there is a variety of types of aggression between the sexes. The authoritarian family correlates significantly positively with all types of aggression and most with irritability and guilt among girls. The overprotective family correlates significantly positively with all types of aggression and most often with trauma. The authoritarian family correlates significantly positively with the occurrence of all types of aggression, and most with irritability and

guilt among boys. A chaotic family correlates significantly positively with all types of aggression, and especially with negativity and irritability. A normal family negatively correlates with all types of aggression. In the perception of the surveyed girls and boys, there is a positive and statistically significant relationship between autocratic and liberal-non-loving parenting styles and the occurrence of aggressive behaviour. The autocratic style positively correlates with physical, verbal, indirect aggressiveness, negativity, mistrust, resentment, irritability and guilt, while the liberal-unloving style positively correlates with physical, verbal, indirect aggressiveness, negativity, mistrust, resentment, irritability and guilt.

The democratic style correlates positively with one type of aggression: verbal aggressiveness, and negatively with other types of aggression.

Keywords: aggressiveness among the youth, parenting styles, family types

Wprowadzenie

Coraz liczniejsze doniesienia środków masowego przekazu o różnych przejawach agresji dzieci i młodzieży budzą coraz większy niepokój dorosłych zajmujących się nauczaniem i wychowywaniem, jak i badaczy zajmujących się tym zagadnieniem. Nigdy wcześniej zjawisko agresji wśród dzieci i młodzieży nie osiągnęło takiej skali i stopnia natężenia jak w chwili obecnej. Środowiskiem, w którym najczęściej zauważa się przejawy agresji dzieci i młodzieży jest oczywiście szkoła. Jednak poszukiwanie przyczyn zachowań agresywnych wyłącznie w środowisku wychowawczym szkoły byłoby wielkim uproszczeniem. Szkoła jako środowisko społeczne odgrywa ważną rolę, a przynajmniej powinna w procesie socjalizacji dzieci i młodzieży, ale nie jest to jedyne środowisko, które wpływa na rozwój młodego człowieka. Zasadniczą rolę w tym procesie odgrywa dom rodzinny, który kształtuje osobowość dziecka i zachowania społeczne człowieka najwcześniej już od momentu jego przyjścia na świat. Proces rozwoju i socjalizacji dziecka przebiega w środowisku społecznym właśnie pośród osób, które wywierają duży wpływ na jego zachowanie. Najważniejszy element w tym procesie stanowi rodzina, a w niej rodzice jako najbliższe dziecku osoby. Indywidualne doświadczenia dzieci zgromadzone na terenie rodziny mogą być ważnym źródłem pojawienia się i rozwoju ich agresywnego zachowania się.

G. Poraj (2014, s. 484) wskazuje, iż pierwsze reakcje agresywne u dziecka, choć są tylko dyspozycją, to jednak występują wśród najbardziej elementarnych reakcji emocjonalnych już we wczesnym dzieciństwie. Rodzina jest zatem pierwszym środowiskiem, w którym ujawnia się dziecięca agresja. Może mieć ona decydujący wpływ na rozwijanie się zachowań niepożądanych społecznie, ich utrwalanie, nasilanie, bądź redukowanie. Może także na terenie środowiska rodzinnego występować skuteczna agresywna edukacja dzieci i młodzieży, istotnie zakłócająca prawidłowe relacje z szerszym otoczeniem społecznym. Agresja, ujawniana przez młodzież w otoczeniu, rodzi ryzyko eskalacji przemocy i modelowania negatywnych wartości i zachowań w grupie rówieśniczej, a jednocześnie utrudnia bądź ogranicza edukację i wychowanie. Również z punktu widzenia

jednostki zachowania agresywne mają charakter bardzo niekorzystny, gdyż z jednej strony często prowadzą do długofalowych, niepożądanych konsekwencji (np. prawnych), a z drugiej – zaburzają procesy adaptacji i dojrzewania młodego człowieka (Łodygowska, Tyl, 2018, s. 23).

1. Rodzaje i formy agresji

Agresję można rozpatrywać w wieloraki sposób. Agresywne jest dziecko wyrwijące koleżce zabawkę, agresywny jest nauczyciel, który krzyczy na ucznia, agresywny jest rodzic, który manipuluje dzieckiem i nie chroni go, agresywny jest sprzedawca, który usilnie nakłania do zakupu swojego towaru, agresywny jest mężczyzna dokonujący gwałtu na kobietach. Rozróżnianie agresji w ten sposób uwzględnia jedynie wyniki zachowań, nie biorąc pod uwagę intencji danej osoby. Natomiast agresja jest działaniem intencjonalnym ukierunkowanym na zranienie lub sprawienie bólu (Aronson, Wilson, Akert 1997, s. 497). Agresją jest zatem „każda forma zachowania, której celem jest wyrządzenie szkody lub spowodowanie obrażeń innej żywej istocie, motywowanej do uniknięcia takiego potraktowania” (Baron, Richardson, za: Krahe, 2005, s. 17). Psychologowie zatem zwracają uwagę na intencjonalny charakter agresji. J. Danilewska (2002) definiuje ją jako „każde zamierzone działanie – w formie otwartej czy symbolicznej – mające na celu wyrządzenie komuś lub czemuś szkody, straty, bólu fizycznego lub cierpienia moralnego” (tamże, s. 8).

W literaturze proponuje się wprowadzenie rozróżnienia między agresją (zachowaniami) a agresywnością – czyli stałą, indywidualną cechą osobowościową, wyrażającą się w skłonności do powielania zachowań agresywnych mimo zmieniających się okoliczności (Frączek, Zumkley 1993; Niewiadomska, Markiewicz, 2004; Rode, 2003). Agresywność jako odmienna jakościowo kategoria wiąże się z ograniczoną umiejętnością samokontroli i wrogością wobec otoczenia, co skutkuje skłonnością do reagowania częstymi i nieadekwatnymi do bodźca zachowaniami agresywnymi. W tym kontekście agresja stanowiłaby skutek agresywności jednostki. Z. Gaś opisując psychologiczny syndrom agresji dokonuje próby połączenia agresywności i agresji. Autor proponuje, aby pojęcie to rozumieć jako: „zespół przeżyć, postaw i zachowań, których celem lub skutkiem (...) jest wyrządzenie krzywdy (bezpośrednio lub pośrednio) innej osobie lub sobie samemu. Syndrom agresji obejmuje zarówno tendencje agresywne, jak i nie-uświadomione skłonności, skierowane na zewnątrz lub na siebie samego, zarówno przejawiane, jak i jedynie przeżywane” (Gaś, 1980, s. 143). Proponowane ujęcie uwzględnia wieloaspektowość zjawiska i łączy zarówno ujawniane zachowania, jak i wewnętrzne procesy psychiczne towarzyszące agresji (Łodygowska, Tyl, 2018, s. 24).

W literaturze do najważniejszych empirycznie potwierdzonych czynników ryzyka zachowań agresywnych zalicza się:

- 1) podatność genetyczną (badania Nelson, Finch, Ghee. 2010);
- 2) inne czynniki biologiczne związane z urazami okołoporodowymi i niekorzystnym splotem cech temperamentu dziecka (Grzegorzewska, 2015, s. 487);
- 3) specyficzny układ czynników rodzinnych, w tym przede wszystkim wskazuje się na rolę niewłaściwie egzekwowanej dyscypliny (nadmierna, zbyt słaba lub niekonsekwentna), a także brak właściwego nadzoru nad zachowaniami dziecka, deficyty przywiązania we wczesnym okresie dzieciństwa, niestabilność rodziny, problemy psychiczne rodziców, antyspołeczne wartości rodzinne oraz niewłaściwe modelowanie (przestępcze zachowania i antyspołeczna osobowość rodziców, rozwód, bezrobocie) (Gershoff, 2002; Chang i in., 2003; Grzegorzewska, 2015);
- 4) niekorzystny kontekst społeczno-kulturowy rozwoju dziecka: ubóstwo, przestępczość, niski status socjoekonomiczny rodziny, częste zmiany miejsca zamieszkania, niebezpieczne sąsiedztwo, przynależność do gangów młodzieżowych, nadmierne oglądanie telewizji i korzystanie z agresywnych gier komputerowych (Knutson i in., 2005).

Zatem w zachowaniach agresywnych wskazuje się na ich polietologiczne podłoże. Uwarunkowania zachowań agresywnych wiążą się bowiem z biologicznym „wyposażeniem” człowieka (np. uwarunkowaniami genetycznymi), psychologiczną specyfiką jego funkcjonowania (dyspozycjami, cechami, procesami poznawczymi), jak również wpływami środowiska zewnętrznego (np. modelowaniem zachowań agresywnych) (Krahe, 2005; Lopez i in., 2008; Niewiadomska, Markiewicz, 2004; Ostrowska, 2003; Pufal-Struzik, 2014). Toteż przyczyn zachowań agresywnych nie można wyjaśnić jedynie przez odwołanie do cech lub dyspozycji jednostki, gdyż są one kompilacją oddziaływania wielu różnych czynników, powiązanych z osobistym doświadczeniem jednostki (Łodygowska, Tyl, 2018, s. 24).

Agresja jest zjawiskiem wielorakim, mającym różnorodne podłoże, uwarunkowania i sposoby ujawniania się, a także może pełnić różne funkcje. Najczęściej wyróżnia się następujące:

- 1) zachowania emotogenne pofrustracyjne, czyli tzw. agresję impulsywną, służącą usunięciu przykrego napięcia emocjonalnego przez odreagowanie;
- 2) agresję spontaniczną, ukierunkowaną na uzyskiwanie przyjemnych doznań wskutek wykonywania działań agresywnych;
- 3) agresję naśladowczą, polegającą na powielaniu i odtwarzaniu zachowań

agresywnych innych osób, czyli tzw. modeli;

- 4) agresję instrumentalną, służącą realizacji innego, niekiedy nawet nieagresywnego celu;
- 5) agresję zadaniową, wynikającą z pełnienia – przez osobę określonej roli społecznej np. policjanta, żołnierza, której realizacja wiąże się ze stosowaniem agresji (Poznaniak, 1990).

Warto zaznaczyć, że wymienione funkcje są jedną z wielu możliwości występowania i ujawniania się, a wyodrębnione kategorie nie mają charakteru rozłącznego i mogą ze sobą współwystępować.

W literaturze przedmiotu wskazuje się na rodzaje czy też formy agresji, wyodrębniając m. in. agresję pośrednią i bezpośrednią, ukrytą bądź jawną, skierowaną na zewnątrz lub na siebie, antyspołeczną lub prospołeczną, reaktywną lub proaktywną (Frączek, 2002; Skorny, 1989; Fronczak, 2017).

J. M. Wolińska (2000, s. 17) wyróżnia następujące rodzaje agresji:

- gniewna – definiowana jako spontaniczna; jest to wrodzona reakcja organizmu na doznawane szkody;
- instrumentalna – podejmowana z premedytacją, której celem jest zadanie bólu i cierpienia;
- zadaniowa – wynika z pełnionych przez osobę agresywną ról społecznych, rodzice, nauczyciele, policjanci.

A. Frączek (1993, s. 16) podał bardzo interesujący podział agresji u dzieci, w której wyróżnił:

- agresję instrumentalną – jej celem jest uzyskanie jakiegoś przedmiotu lub utrzymanie jakiejś sytuacji;
- agresję ze złości – nie jest ona zwrócona na przedmiot czy osobę;
- agresję obronną – jest odpowiedzią na atak;
- agresję związaną z grą i zabawą – może być wywołana np. przegraną w jakiejś konkurencji.

Zachowania agresywne mogą być przejawiane przez ludzi w dowolnym wieku, inna jest jednak dziecięca agresja, a inna agresja u młodzieży lub u dorosłych. Podstawową różnicą jest w tym przypadku zasadniczo to, z jakiego powodu osoby w różnym wieku są agresywne. W trakcie życia bowiem typowo zmienia się wzorzec zachowań agresywnych. U dzieci zazwyczaj przeważa agresja instrumentalna, czyli nieakceptowalne społecznie zachowania, które mają na celu osiągnięcia jakiegoś celu. Wraz jednak z kolejnymi latami życia i nabywaniem wiedzy o funkcjonowaniu społeczeństwa, ten rodzaj zachowań agresywnych jest stopniowo wypierany.

8. Rodzinne uwarunkowania agresji

Psychologowie od dawna zajmowali się problemem agresji, poszukując jej przyczyn w środowisku domowym. W zachowaniach agresywnych duże znaczenie mają wzory zachowań wyniesione z rodziny pochodzenia. Brak adekwatnych więzi, niewłaściwe zachowania względem dzieci, dysfunkcje i patologie z jednej strony wyzwalają w potomstwie potrzebę unikania podobnych zachowań, z drugiej jednak - mogą być, niestety, powielane i utrwalane.

Niektórzy psychologowie uważają, że zachowanie agresywne pojawiają się już w wieku niemowlęcym, inni, że w późniejszym. Stwierdzono, iż u małych dzieci występująca agresja ma charakter poznawczy, absolutnie niezwiązany z przemocą. Jeśli natomiast w zachowaniu dziecka jest widoczna frustracja, jest to wynik wcześniejszych złych doświadczeń dziecka (Danilewska, 2002, s. 9).

Agresja u dzieci aktywnie rozwija się w wieku szkolnym. W miarę dojrzewania, występuje u nich chęć władzy nad innymi, dominacji. Bójki wśród rówieśników są częstym przypadkiem w szkołach. Agresja objawia się również w formie psychicznej, np. tyranizowanie uczniów przez nauczyciela lub przez innych uczniów. Ciągłym atakom słownym, czy fizycznym zawsze towarzyszą negatywne emocje: złość, nienawiść, gniew a nawet furia. W okresie dorastania nieco inne czynniki warunkują ujawnienie się zachowań agresywnych. Adolescenci z jednej strony starają się chronić swoją kształtującą się tożsamość, a z drugiej – usiłują walczyć o niezależność, stąd agresywność może się stać skutecznym narzędziem. Chociaż podkreśla się, że agresywność w tym okresie może mieć charakter przejściowy, warto jednak uwzględnić istniejące ryzyko jej utrwalenia i patologizacji (Ostaszewski, Rustecka-Krawczyk, Wójcik, 2008; Pufal-Struzik, 2014). Rodzina jest podstawowym środowiskiem społecznym, w którym rodzi się i kształtuje człowiek, zarówno w sensie biologicznym, jak i psychologicznym. Mimo iż jednostka w okresie adolescencji podlega różnym wpływom, w tym grupy rówieśniczej, środków masowej komunikacji (Krahe, 2005; Ostaszewski i in., 2008), nadal istotną rolę odgrywa rodzina (Borecka-Biernat, 2013).

Na rolę niekorzystnych oddziaływań wychowawczych we wczesnym dzieciństwie w genezie agresji wskazują wyniki badań z lat 60. XX w., prowadzonych przez Bandurę i Waltersa (1968), jak i doniesienia współczesnych badaczy tego zjawiska w Polsce takich, jak A. Frączek (1989), I. Obuchowska (2000), K. Barłóg (2001), H. Liberska, M. Matuszewska (2003, 2007, 2013), J. Nowak (2006), M. Sitarczyk (2006), G. Poraj (2006), K. Pospiszyl (2007), M. Dominiak-Kochanek, A. Frączek, K. Konopka, (2012), A. Frączek, M. Dominiak-Kochanek (2014), M. Dominiak-Kochanek (2017). W powyższym świetle zasadna wydaje się empiryczna eksploracja związku między percepcją przez dorastające dzieci systemu rodziny

pochodzenia a występowaniem u nich zachowań agresywnych. Poszukując źródeł agresji w rodzinie, badacze koncentrują się na postawach rodzicielskich, strukturze rodziny pochodzenia, a także stylów wychowawczych i technik dyscyplinarnych stosowane przez rodziców. W rodzinnych uwarunkowaniach zachowań agresywnych młodzieży bardzo istotne jest dokonanie analizy zależności pomiędzy ich strukturą rodziny pochodzenia i stylami wychowawczymi a prezentowanymi przez nich różnymi rodzajami agresji.

M. Ryś (2004), na podstawie typologii D. Fielda (1999), stworzyła metodę do badania pięciu systemów rodzinnych: rodziny chaotycznej, władzy, prawidłowej, nadopiekuńczej i uwikłanej.

W rodzinie chaotycznej brak jest więzi, organizacji, występują ciągłe konflikty i zdręczanie innych swoimi problemami. Nie istnieją bliższe związki pomiędzy małżonkami, a także pomiędzy rodzicami i dziećmi. Dystans emocjonalny i uczuciowy powoduje, że każda jednostka systemu musi sama radzić sobie z własnymi problemami. Brak zaufania potęguje przepaść pomiędzy rodzicami i dziećmi, a reguły ustalone przez dorosłych są dobre tylko wtedy, gdy służą do osiągnięcia określonego celu. Rodzice często postępują nieodpowiedzialnie, niekonsekwentnie i niesprawiedliwie, ignorują i wykorzystują swoje dzieci. Ich metody wychowawcze bazują na lekceważeniu, wykorzystywaniu, wytykaniu błędów i niepowodzeń dzieci. Stosowane kary są często nieodpowiednie w stosunku do przewinienia i mają na celu poniżenie dziecka. W rodzinie chaotycznej dzieci czują się niekochane, pałają gniewem, chęcią zemsty, rośnie w nich poczucie niedowartościowania i to wszystko sprzyja zachowaniom agresywnym (Ryś, 2004, s. 11).

W rodzinie władzy rodzice narzucają dzieciom swoją nadmierną władzę, ciągle krytykują i wynajdują ich wady, błędy w działaniu i niedociągnięcia. Wszystko to powoduje obcość między rodzicami i dziećmi, prowadząc do zaniku więzi. Rodzice są aktywni w pełnieniu swoich ról rodzicielskich, które traktują jak sztywne powinności wobec członków rodziny. Styl życia rodziny przepełniony jest surowością, zasadami, które konsekwentnie wszyscy mają obowiązek wypełniać. W przekonaniu wszystkich członków rodziny, życie składa się z nieskończonej listy zadań i działań, a spełnienie ich świadczy o więzi rodzinnej i miłości. Rodzina stosuje swoisty dryl wychowania, w którym dziecko dopiero po fakcie dowiaduje się, że postąpiło źle lub niewłaściwie wykonało daną czynność. Rodzice bowiem nie dają mu żadnych wskazówek, oczekują natomiast, że samo powinno wiedzieć, jak postąpić i jak wypełnić dane zadanie. W razie złego wykonania, dziecko jest przez rodziców karcone i krytykowane, a nierzadko ośmieszane i poniżane. Krytykujący rodzice, stosujący autorytarny styl wychowania nierzadko są modelami zachowań agresywnych (tamże, s. 11n). Rodzice ograniczają samodzielność dziecka w wielu obszarach jego aktywności: ingerują w jego zainteresowania, kontakty z rówieśnikami, sposób spędzania czasu wolnego, hobby itp. Frustracja potrzeby zależności emocjonalnej może

prowadzić do wystąpienia w zachowaniu dziecka reakcji agresywnych. Inną przyczyną powstania agresji może być poczucie winy wynikające z niemożności sprostania wymaganiom rodzicielskim przez dziecko, które się z nimi identyfikuje. W dalszej perspektywie frustracja potrzeby zależności łącznie z poczuciem winy prowadzi do ukształtowania się poczucia mniejszej wartości u wychowanka (Farnicka, Liberska, 2014, s. 44).

Członkowie rodziny nadopiekuńczej w obawie przed napięciem lub brakiem akceptacji unikają sporów, rezygnując z własnej indywidualności. Wówczas unika się rozmów na „trudne” tematy i problemy. Plany całej rodziny determinowane są przez dzieci, które posiadając kluczową pozycję domagają się stałej pomocy ze strony rodziców. Małżonkowie skupiają się na dzieciach, koncentrują się na zaspakajaniu ich potrzeb, a małżeńskie relacje schodzą na dalszy plan. To faktycznie dzieci sprawują władzę nad rodzicami, stawiają im żądania, w momencie niezaspokojenia potrzeb oskarżają rodziców o brak troski. Rodzice żyją w ciągłym przekonaniu nawet wtedy, gdy dzieci już są nastolatkami, że są nadal małe i nie poradzą sobie w codziennym życiu, więc nie stawiają wymagań i nie stosują kar (Ryś, 2004, s. 15).

Postawa nadmiernie chroniąca nie sprzyja zachowaniom twórczym dziecka, gdyż jak pisze M. Ziemska (2009, s. 62) charakteryzuje ją: przesadna opiekuńczość i nadmierna pobłażliwość, rozwiązywanie za dziecko trudności, niedopuszczanie do samodzielności – dziecko trzymane jest jak kokon, niewiele wiedząc o codziennym życiu. Dzieci wychowane w rodzinie nadopiekuńczej są zależne od rodziców, są nieprzygotowane do życia, nie potrafią radzić sobie w sytuacjach trudnych i takich, które wymagają od nich wysiłku, są niezaradne. Nadmiar uczuć i silne skoncentrowanie na dziecku nie sprzyja jego indywidualności i niezależności. Jednostki wychowane w rodzinie nadopiekuńczej wolą dostosowywać się do sytuacji i innych osób niż samodzielnie wykonywać zadania. Może to prowadzić do ukształtowania agresywności pośredniej i urazy. Rodzice nadmiernie ochraniający swymi oddziaływaniami mogą przyczynić się do zablokowania rozwoju poznawczego mechanizmu kontroli emocjonalnej u swojego dziecka. Prawdopodobieństwo ujawnienia się zachowań agresywnych wzrasta w sytuacjach wymagających i trudnych. U dziecka, którego zachowania często wzmacniane są pozytywnie przez rodziców może ukształtować się nieadekwatnie wysoka samoocena. Chroniąc się przed obniżeniem poziomu samooceny może ono reagować agresją skierowaną także przeciwko osobom dokonującym porównań i ocen. Agresja jest w tym przypadku przejawem obrony ego (Farnicka, Liberska, 2014, s. 44).

W rodzinie uwikłanej występuje tendencja do uzależnienia, czyli „wikłania” i przywiązania poszczególnych osób w rodzinie, a zwłaszcza dzieci w stosunku do rodziców. Małżeństwo rodziców na ogół nie spełnia oczekiwań partnerów stąd starają się zaspokoić potrzeby emocjonalne przy pomocy uwiązaniowej relacji z dziećmi. Rodzice manipulują

dziećmi, silnie oddziałują na myślenie i psychikę dzieci nie pozwalając im na samodzielność, uzależniają je od siebie fizycznie i psychicznie hamując ich samodzielny rozwój. Są przy tym zaborczy i nieprzejednani, kontrolują i wzbudzają w nich poczucie winy. Metoda wychowawcza skupia techniki manipulacyjne „gdybyś mnie kochał to byś...”, konformizm i brak wyrażania prawdziwych uczuć (Ryś, 2004, s. 16; Field, 1999, s. 82n). Dzieci chcąc się dostosować do wymagań rodziców rezygnują z własnych pragnień i ambicji. Gdy podejmują samodzielne działania odczuwają lęk, obawę, towarzyszy im poczucie winy i wewnętrzne rozdarcie, agresja wyrażająca się także w skłonności do drażliwości i irytacji.

M. Ryś (2004) wyróżniła następujące style wychowania stosowane przez rodziców: demokratyczny, autokratyczny, liberalno-kochający i liberalno-niekochający. Rodzice stosujący styl wychowania demokratyczny i liberalno-kochający generalnie zabezpieczają potrzeby fizyczne i psychiczne dziecka, umożliwiając tym samym jego rozwój poznawczy, emocjonalny, społeczny i duchowy. Rodzice szanują prawa i uczucia każdego członka rodziny. W procesie wychowania zazwyczaj stosują perswazję i argumentację, odrzucając tym samym kontrolę i przymus, co stanowi źródło zachowań agresywnych. Natomiast w stylu autokratycznym zwłaszcza w postaci skrajnej, nie szanuje się dziecka, jego możliwości, brak jest w takich rodzinach więzi emocjonalnych, panuje surowość, dyscyplina i kary. Natomiast w stylu liberalno-niekochającym dziecko pozornie ma zachowaną samodzielność i autonomię, ale czuje się odrzucone, niekochane, ponieważ rodzice dając mu zbyt dużo swobody nie dają mu przekonania, iż dziecko jest dla nich ważne i nie dają poczucia bezpieczeństwa i koniecznego wsparcia. Oba style wychowawcze mogą sprzyjać pojawieniu się tendencji do agresywnych zachowań dzieci tak wychowanych i jej utrwalania się w postaci agresji fizycznej, słownej, urazy, drażliwości i nadmiernego poczucia winy.

3. Założenie metodologii badań

Celem prezentowanych badań jest określenie, czy istnieją związki między strukturą rodziny pochodzenia młodzieży w końcowej fazie adolescencji a ich zachowaniami agresywnymi. Przyjęto założenie, że nieprawidłowe postawy rodzicielskie (rodzina władzy, nadopiekuńcza, uwikłana i chaotyczna) oraz style wychowawcze stosowane przez rodziców (autorytarny i liberalny niekochający) przyczyniają się do powstania różnych form agresji: fizycznej, słownej, pośredniej, negatywizmu, podejrzliwości, urazy i poczucia winy, jako odmiany autoagresji. Natomiast u młodzieży wychowanej w rodzinie stosującej demokratyczny oraz liberalny kochający styl wychowania, rzadziej będą występowały zachowania agresywne.

Celem weryfikacji tych założeń zastosowano dwie metody badawcze: Kwestionariusz A.H. Bussa i A. Durkee do badania agresywności oraz Kwestionariusz Analiza Środowiska

Rodzinnego – Rodzina Pochodzenia (RP) M. Ryś w celu zbadania systemu rodzinnego obejmującego strukturę rodziny i style wychowawcze przez nią stosowane.

Kwestionariusz Pracowni Psychometrycznej PAN: „Nastroje i humory” autorstwa A. H. Bussa i A. Durkee w autoryzowanej adaptacji M. Choynowskiego. Kwestionariusz składa się ze 100 pytań, oceniających nasilenie siedmiu odmian agresywności i dodatkowo poczucia winy, których wskaźnik rzetelności wynosi 0,82:

- 1) Agresywność (napastliwość) fizyczna (NPF) oznacza skłonność do działania fizyczną przemocą przeciwko innym osobom;
- 2) Agresywność (napastliwość) słowna (NPS) polega na uszkodzeniu innym i ranieniu ich poprzez treść wypowiedzi, czyli stosowaniu gróźb, przekleństw lub ostrej krytyki, jak również przez formę i sposób wypowiedzania się;
- 3) Agresywność (napastliwość) pośrednia (NPP) wyraża się w reakcjach zmierzających do uszkodzenia innej osobie drogą określoną, np. wpadanie w złość, trzaskanie drzwiami, okazywanie złego humoru, rzucanie różnymi przedmiotami. Objawami tej formy agresywności są złośliwe plotki, ośmieszanie, wyśmiewanie, robienie na temat innych osób różnych złośliwych dowcipów;
- 4) Negatywizm (NGT) jest to zachowanie polegające na przeciwstawianiu się innym osobom, najczęściej autorytetom. Objawem negatywizmu jest nierobienie tego, o co ktoś prosi, buntowanie się przeciwko narzuconym regułom i zasadom postępowania, przeciwstawianie się poleceniom i rozkazom, niereagowanie na działanie osoby, do której czuje się złość;
- 5) Podejrzliwość (PGJ) polega na rzutowaniu własnej wrogości na inne osoby. Na podejrzliwość składają się zachowania polegające na ujawnianiu nieufności i przesadnej ostrożności w stosunku do ludzi, przekonaniu o złych intencjach ludzi wobec jednostki i chęci wyrządzenia jej krzywdy. Osoba podejrzliwa uważa, że ludzie obmawiają ją poza jej plecami, jest przekonana, że ma wrogów, którzy pragną ją zranić psychicznie lub fizycznie;
- 6) Uraza (URZ) – jej objawem jest gniew spowodowany złym traktowaniem (rzeczywistym lub urojonym), jak również skłonność do koncentracji na sobie i opowiadaniu o sobie, o krzywdach wyrządzonych przez innych, uciążliwe domaganie się czegoś, skarżenie się, wyrażanie niezadowolenia;
- 7) Drażliwość (DRL) jest to skłonność do irytacji, jest gotowością do reagowania silnymi, agresywnymi uczuciami na najmniejszą prowokację, typowym objawem jest złościć się, wpadanie w rozjątrzenie, zrzęczenie, szorstkie, niegrzeczne odzywianie się, niecierpliwość, wyolbrzymianie i wpadanie we wściekłość, kiedy jednostka stanie się przedmiotem żartów;
- 8) Poczucie winy (PW) wyraża się przeżywaniem wyrzutów sumienia, nawet za drobne przewinienia. Wyrażać się to może w nadmiernym wstydzaniu się swoich myśli,

poczucia grzeszności, popadaniu w przygnębienie z powodu przeświadczenia, że nie zrobiło się dosyć dla swoich rodziców, tendencja perfekcjonizmu i niezadowolenie z siebie itp. (Siek, 1993, s. 286n).

Kwestionariusz Analiza Środowiska Rodzinnego – Rodzina Pochodzenia (RP) M. Ryś (2009) zawiera 100 pytań, które odnoszą się do postaw rodziców w okresie dzieciństwa (ok. 12 roku życia). Uwzględniono pięć typów rodzinnych: rodzina prawidłowa, rodzina nadopiekuńcza, rodzina władzy, rodzina chaotyczna i rodzina uwikłana.

Trafność każdego z twierdzeń została określona metodą sędziów kompetentnych. Oceny sędziów wskazały na potwierdzenie trafności twierdzeń, trafność konsesyjna między oceniającymi była wysoka, procent zgodności wynosił od 88 do 95- średnio- 91,5% (Ryś, 2009, s. 18n). Miesiąc później przeprowadzono ponowne badania. Wskaźnik rzetelności metod r - Pearsona jest wysoki, wynosi 0,88 (tamże, s. 19).

Badaniami objęto 60 licealistów (30 dziewcząt i 30 chłopców), którzy ukończyli 18 lat.

4. Wyniki badań

Wyniki badań uzyskanych na podstawie Kwestionariusza „Nastroje i humory” autorstwa A. H. Bussa i A. Durkeena przedstawiono na przy pomocy rang średnich pozwalających na umieszczenie wartości poszczególnych typów agresji występujących u badanej młodzieży. Uzyskane rangi wskazują na to, że wśród dziewcząt dominuje w kolejności: drażliwość, napastliwość słowna, poczucie winy, negatywizm, napastliwość pośrednia, podejrzliwość, uraza oraz napastliwość fizyczna. Wśród chłopców dominuje drażliwość, a następnie: poczucie winy, negatywizm, napastliwość słowna, podejrzliwość, uraza, napastliwość pośrednia oraz na końcu napastliwość fizyczna. Zarówno u dziewcząt jak i u chłopców, najwyższy poziom agresji wyraża się w drażliwości (Dz - 14,724, Ch - 13,645), a najmniejsze w napastliwości fizycznej (Dz-4,965, Ch - 6,516). Średnie natężenie napastliwości słownej u dziewcząt jest wyższe niż u chłopców (Dz-14,137, Ch= 11,806), ale różnica nie jest istotna statystycznie. Dziewczęta częściej niż chłopcy w agresji stosują następujące formy agresji: napastliwość pośrednią (Dz - 7,758; Ch - 6,806), negatywizm (Dz - 13,034, Ch - 12,064) i mają wyższy poziom poczucia winy (Dz-13,379, Ch -12,677). Jednak różnice te nie są istotne statystycznie. Negatywizm jest formą agresji, którą częściej stosują dziewczęta niż chłopcy (Dz - 13,034, Ch - 12,064). Z kolei u chłopców częściej występują następujące formy agresywności: podejrzliwość (Ch - 7,322, Dz - 5,793), uraza (CH-7,132, DZ - 5,758). Średnie natężenia tych form agresji u dziewcząt i chłopców nie są istotne statystycznie.

Dokładne wyniki zamieszczono w tabeli nr 1.

Tabela 1. Rangi typów agresji przejawianych przez dziewczęta i chłopców

Rodzaje agresji	Dziewczęta (Dz)		Chłopcy (Ch)		t
	x	ranga	x	ranga	
Napastliwość fizyczna	4,965	8	6,516	8	1,431
Napastliwość słowna	14,137	2	11,806	4	1,701
Napastliwość pośrednia	7,758	5	6,806	7	0,886
Negatywizm	13,034	4	12,064	3	0,654
Podejrzliwość	5,793	6	7,322	5	1,337
Uraza	5,758	7	7,132	6	1,263
Drażliwość	14,724	1	13,645	1	0,513
Poczucie winy	13,379	3	12,677	2	0,2

x - średnie arytmetyczne, rangi średnich, t - wartości testu t-Studenta uzyskane w różnych typach agresji u dziewcząt i chłopców

Celem przeprowadzonych badań było określenie, czy istnieją związki między systemem rodziny pochodzenia, czyli strukturą rodziny i stosowanymi przez rodziców stylami wychowawczymi, a agresją u młodzieży w końcowej fazie adolescencji. Wyniki zostaną przedstawione osobno dla dziewcząt i chłopców.

Rodzina władzy w rodzinie badanych dziewcząt koreluje dodatnio ze wszystkimi rodzajami agresji a najbardziej z drażliwością i poczuciem winy. Siła związku między danymi cechami jest mocna i jest istotna statystycznie.

Rodzina nadopiekuńcza koreluje dodatnio ze wszystkimi rodzajami agresji a najbardziej z urazą. Siła związku między danymi cechami jest mocna i jest istotna statystycznie, oprócz napastliwości fizycznej.

Wśród badanych dziewcząt wystąpiły po jednym przypadku rodziny chaotycznej i uwikłanej, stąd nie można było dokonać obliczeń statystycznych.

Rodzina prawidłowa koreluje ujemnie ze wszystkimi rodzajami agresji, najbardziej z napastliwością słowną i podejrzliwością.

Dokładne dane związku pomiędzy rodziną pochodzenia dziewcząt a rodzajami agresji zamieszczono w tabeli nr 2.

Tabela 2. Typ rodziny pochodzenia a rodzaje agresji u dziewcząt

Typ rodziny	Npf		Nps		Npp		Neg		Pdj		Urz		Drl		Pw	
	r	t	r	t	r	t	r	t	r	t	r	t	r	t	r	t
Wi	0,892	*2,683	0,971	*5,575	0,973	*5,871	0,982	*6,651	0,973	*6,133	0,934	*3,511	0,991	*12,922	0,992	*9,821
Cht	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Pr	-0,401	-1,921	-0,423	-1,992	-0,173	-0,744	-0,045	-0,173	-0,551	-2,831	-0,391	-1,823	-0,392	-1,872	-0,142	-0,631
adop	,832	,472	,991	8,642	,991	7,172	,962	3,312	,993	6,533	,00	29,932	,00	0,671	,00	1,281
w																

* $\alpha=0,05$

r – wartość współczynnika korelacji liniowej Pearsona, t – wartość testu szacowania istotności współczynnika korelacji

Rodzina władzy występująca u badanych chłopców koreluje dodatnio z występowaniem wszystkich rodzajów agresji, a najbardziej z drażliwością i poczuciem winy. Siła związku między danymi cechami jest mocna i jest istotna statystycznie. Rodzina chaotyczna koreluje dodatnio ze wszystkimi rodzajami agresji, a najbardziej negatywizmem, drażliwością. Siła związku między danymi cechami jest mocna i jest istotna statystycznie. Zbadanie zależności pomiędzy typem rodziny nadopiecznej i występowaniem agresji u chłopców okazało się niemożliwe, ponieważ nie było takiej rodziny. Rodzina prawidłowa koreluje ujemnie ze wszystkimi rodzajami agresji, najbardziej z poczuciem winy. W rodzinie prawidłowej jest najniższy współczynnik korelacji spośród wszystkich typów rodzin. Siła związku między danymi cechami jest słaba, więc charakteryzuje tylko badaną próbę.

Dokładne dane związku pomiędzy rodziną pochodzenia chłopców a rodzajami agresji zamieszczono w tabeli nr 3.

Tabela 3. Typ rodziny pochodzenia a rodzaje agresji u chłopców

Typ rodziny	Npf		Nps		Npp		Neg		Pdj		Urz		Drl		Pw	
	r	t	r	t	r	t	r	t	r	t	r	t	r	t	r	t
Wi	0,992	*7,352	0,994	*9,753	0,996	*7,841	0,971	*3,998	1,000	*12,487	0,977	*4,355	1,000	*37,911	1,000	*20,166
Cht	0,988	*4,788	0,999	*6,311	0,999	*7,001	1,000	*14,166	0,988	*5,212	0,965	*3,555	1,000	*30,742	1,000	*19,657
Pr	-0,144	-0,654	-0,278	-1,313	-0,123	-0,573	-0,132	-0,642	-0,376	-1,886	-0,126	-0,566	-0,598	-3,544	-0,084	-0,399
Nadop	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Uw	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

* $\alpha=0,05$

r – wartość współczynnika korelacji liniowej Pearsona, t – wartość testu szacowania istotności współczynnika korelacji

Następnie badając związek pomiędzy systemem rodzinnym a występowaniem agresji u młodzieży przeanalizowano style wychowania stosowane przez rodziców.

Styl autokratyczny koreluje dodatnio ze wszystkimi rodzajami agresji u dziewcząt a najbardziej z drażliwością i poczuciem winy. Siła związku między danymi cechami jest mocna i jest istotna statystycznie. Interesujące jest to, że styl liberalno-niekochający koreluje dodatnio ze wszystkimi rodzajami agresji a najbardziej z urazą. Siła związku między danymi cechami jest mocna i jest istotna statystycznie, oprócz napastliwości fizycznej. Zbadanie zależności stylu liberalno-kochającego i typu agresji u dziewcząt okazało się niemożliwe, ponieważ wśród badanych jedna osoba w swojej rodzinie wyróżniła taki styl.

Styl demokratyczny koreluje dodatnio z jednym typem agresji: napastliwością słowną, a ujemnie z pozostałymi rodzajami agresji. Siła związku między danymi cechami jest słaba, więc charakteryzuje tylko badaną próbę.

Na podstawie przeprowadzonych wyników badań można stwierdzić, że w percepcji dziewcząt istnieje dostatnia i istotna statystycznie zależność pomiędzy stylami wychowawczymi stosowanymi przez rodziców a występowaniem u nich następujących typów agresji:

- Styl autokratyczny: napastliwość fizyczna, napastliwość słowna, napastliwość pośrednia, negatywizm, podejrzliwość, uraza, drażliwość i poczucie winy;
- Styl liberalno-niekochający: napastliwość słowna, napastliwość pośrednia, negatywizm, podejrzliwość, uraza, drażliwość i poczucie winy.

Dokładne dane zależności pomiędzy stylami wychowawczymi stosowanymi przez rodziców w rodzinie dziewcząt a rodzajami agresji zamieszczono w tabeli nr 4.

Tabela 4. Styl wychowania a rodzaje agresji u dziewcząt

Styl wychowania	Npf		Nps		Npp		Neg		Pdj		Urz		Drl		Pw	
	r	t	r	t	r	t	r	t	r	t	r	t	r	t	r	t
Aut	0,901	* 2,851	0,983	* 6,321	0,984	* 6,681	0,985	* 7,265	0,984	* 6,584	0,944	* 3,774	1,000	* 16,852	0,992	* 11,222
Dem	-0,062	-0,292	0,244	1,164	-0,094	-0,413	-0,111	-0,482	-0,592	-3,152	-0,424	-2,001	-0,404	-1,911	-0,101	-0,411
Lib-Nie koch	0,841	1,532	0,991	* 6,291	0,983	* 5,493	0,943	* 2,863	0,984	* 5,164	1,000	* 34,81	0,998	* 7,117	0,998	* 8,711

* $\alpha=0,05$

r – wartość współczynnika korelacji liniowej Pearsona, t – wartość testu szacowania istotności współczynnika

Styl autokratyczny stosowany w rodzinie chłopców koreluje dodatnio ze wszystkimi rodzajami agresji a najbardziej z drażliwością i poczuciem winy. Styl liberalno-niekochający koreluje dodatnio ze wszystkimi rodzajami agresji a najbardziej z negatywizmem, drażliwością. Siła związku między danymi cechami jest mocna i jest istotna statystycznie.

Styl demokratyczny koreluje dodatnio z napastliwością słowną i poczuciem winy, a ujemnie z pozostałymi rodzajami agresji.

Na podstawie przeprowadzonych wyników badań można stwierdzić, że w percepcji chłopców istnieje dostatnia i istotna statystycznie zależność pomiędzy stylami wychowawczymi stosowanymi przez rodziców a występowaniem u nich następujących typów agresji:

- Styl autokratyczny koreluje dodatnio z: napastliwością fizyczną, napastliwością słowną, napastliwością pośrednią, negatywizmem, podejrzliwością, urazą, drażliwością i poczuciem winy;
- Styl liberalno-niekochający koreluje dodatnio z: napastliwością fizyczną, napastliwością słowną, napastliwością pośrednią, negatywizmem, podejrzliwością, urazą, drażliwością i poczuciem winy.
- Dokładne dane zależności pomiędzy stylami wychowawczymi stosowanymi przez rodziców w rodzinie chłopców a rodzajami agresji zamieszczono w tabeli nr 5.

Tabela 5. Styl wychowania a rodzaje agresji u chłopców

Styl wychowania	Npf		Nps		Npp		Neg		Pdj		Urz		Drl		Pw	
	r	t	r	t	r	t	r	t	r	t	r	t	r	t	r	t
Aut	0,995	*6,848	0,997	*7,515	0,999	*8,577	0,972	*3,722	0,999	*8,839	0,979	*4,115	1,000	*24,855	1,000	*11,88
Dem	0,111	0,533	0,243	1,165	- 0,022	- 0,072	- 0,122	- 0,598	- 0,334	- 1,655	- 0,222	- 1,111	- 0,635	- 3,895	0,075	0,31
Lib-Niek	0,988	*5,328	0,998	*7,915	0,989	*5,699	1,000	*15,416	0,986	*4,426	0,954	*3,155	1,000	*30,845	1,000	*14,00

* $\alpha=0,05$

r – wartość współczynnika korelacji liniowej Pearsona, t – wartość testu szacowania istotności współczynnika

Przeprowadzone badania wykazały, że styl wychowawczy demokratyczny nie wpływa na ujawnianie się zachowań agresywnych u dziewcząt i chłopców, w których rodzice prezentowali taki styl wychowania. Rodziny prawidłowo zabezpieczając potrzeby fizyczne, emocjonalne i społeczne swych dzieci i również nie generują w nich zachowań agresywnych

W wyniku przeprowadzonych badań stwierdzono, że nie ma istotnych różnic między dziewczętami i chłopcami w przejawach agresji, chociaż występują różnice w poszczególnych typach agresji. Natomiast zaobserwowano istotne związki między systemem rodzinnym, czyli strukturą rodziny pochodzenia i stylami wychowawczymi przez nią stosowanymi a zachowaniami agresywnymi dorastających w takich rodzinach osób.

5. Dyskusja wyników

Przeprowadzone badania wykazały, że mimo, iż nie ma istotnej różnicy w poziomie agresji między dziewczętami i chłopcami, to jednak między płciami występuje zróżnicowanie rodzajów agresji. U dziewcząt kolejno od najsilniejszej występują następujące rodzaje agresji: drażliwość, napastliwość słowna, poczucie winy, negatywizm, napastliwość pośrednia, podejrzliwość, uraza, napastliwość fizyczna, u chłopców w kolejności: drażliwość, poczucie winy, negatywizm, napastliwość słowna, podejrzliwość, uraza, napastliwość pośrednia i napastliwość fizyczna. Zarówno dziewczęta jak i chłopcy reagują najsilniej drażliwością, czyli skłonnością do irytacji ujawniającą się agresywnymi uczuciami na najmniejszą prowokację. Młodzież skłonna jest do impulsywnego reagowania, złości się, wpadania we wściekłość nawet w przypadku drobnych zdarzeń. Dziewczęta oprócz drażliwości ujawniają często agresją słowną, reagują więc krzykiem złością, podniesionym tonem. Ich ekspresja negatywnych afektów ujawnia się w postaci wszczynania kłótni, agresywnego nie zgadzania się z innymi, wyrażania gróźb, wypowiedziania w stosunku do innych raniących słów. Interesujące jest to, że dziewczęta także ujawniają dużą dozę poczucia winy przeżywając wyolbrzymione wyrzuty sumienia z powodu błędów, niepowodzeń. Dostyc często dziewczęta stosują formę agresji, którą A. Buss (za: Siek, 1993, s. 287) nazwał negatywizmem ujawniającym się w uporczywym przeciwstawianiu się woli innych, a głównie autorytetów, buntowaniu się przeciw istniejącym zasadom, obrażanie się, przeciwstawianie się woli innych bez dostarczania przyczyn i argumentów. Dziewczęta także stosują różne formy agresywności pośredniej, czyli szkodzenie innym drogą okrężną, nie wprost, np. obmawiając, rozsiewając plotki, złośliwie zachowując się w przykry sposób dla innych. Chłopcy natomiast często przeżywają poczucie winy i negatywizm, ale w porównaniu z dziewczętami rzadziej stosują urazę i napastliwość pośrednią. Zarówno dziewczęta jak i chłopcy najrzadziej przyznają się do stosowania agresji fizycznej. Występujące między płciami zróżnicowanie rodzajów agresji sygnalizują także inne doniesienia (np. Liberska, Farnicka, 2014; Niewiadomska, Markiewicz, 2004; Pufal-Struzik, 2014; Dominiak-Kochanek 2014, 2017). Uzyskany wynik potwierdza, że zjawisko agresji nie jest konstruktem jednowymiarowym, a odmienności między dorastającymi dziewczętami i chłopcami sprowadzają się nie tyle do nasilenia ogólnego poziomu agresji, ile do różnic jakościowych dotyczących odmiennych form doświadczania i ujawniania agresywności.

Celem przeprowadzonych badań było określenie, czy istnieją związki między systemem rodziny pochodzenia, czyli strukturą rodziny a agresją u młodzieży w końcowej fazie adolescencji. Wyniki ujawniły, że rodzina władzy koreluje najsilniej i dodatnio ze wszystkimi rodzajami agresji badanej młodzieży. Oznacza to, że im bardziej prezentują rodzice postawę rodzicielską władzy, tym wyższy jest poziom agresji u dzieci wychowanych w takich rodzinach. Charakterystyczne jest to, że rodzina władzy ma większy wpływ na

zachowanie agresywne chłopców niż dziewcząt. Chłopcy wychowywani w rodzinie władzy są osobami, u których występuje duży poziom napięcia emocjonalnego i dlatego reagują silnymi, agresywnymi uczuciami, łatwo wpadając w złość, irytację i wściekłość. Ponadto mają duży poziom autoagresji wyrażającym się w nadmiernym poczuciu winy, obwinianiu siebie i niezadowoleniu z siebie. Występuje u nich agresja fizyczna i słowna, a także agresja pośrednia. Dziewczęta ponadto cechują się negatywizmem, czyli przeciwstawianiem się autorytetom, zasadom, regułom postępowania. Cechą charakterystyczną rodziny władzy, czyli także często nadmiernie wymagającej jest kształtowanie zachowania dziecka zgodnie z ideałami rodzicielskimi nieuwzględniającymi rzeczywistych możliwości dziecka i bez zaspokojenia jego potrzeb emocjonalnych, poczucia bezpieczeństwa. Rodzice nie zabezpieczają potrzeby rodzącej się autonomii dziecka, a także często ograniczają jego samodzielność w wielu obszarach jego aktywności: ingerują w jego zainteresowania, kontakty z rówieśnikami, sposób spędzania czasu wolnego, itp. Pod wpływem tego typu oddziaływań mogą zostać uruchomione różne mechanizmy prowadzące do patologizacji zachowań dziecka. Może więc dojść do zerwania więzi uczuciowej z nadmiernie wykazującym władzę rodzicem (rodzicami) lub może w ogóle nie dojść do nawiązania pozytywnego kontaktu emocjonalnego dziecko - rodzice. Frustracja potrzeby zależności emocjonalnej może prowadzić do wystąpienia w zachowaniu dziecka reakcji agresywnych, negatywizmu, urazy, drażliwości i agresywności pośredniej. W dalszej perspektywie frustracja potrzeby zależności łącznie z poczuciem winy prowadzi do ukształtowania się u dziecka poczucia mniejszej wartości. W przypadku częstego powtarzania sytuacji w których dziecko nie jest w stanie sprostać oczekiwaniom rodziców może dojść do autoagresji, z próbami samobójczymi łącznie (Liberska, Matuszewska, 2007, s. 189). Rodzina chaotyczna wpływa na zwiększony poziom wszystkich rodzajów agresywności u tak wychowywanych dzieci. W przeprowadzonych badaniach u chłopców wystąpiła drażliwość, poczucie winy, podejrzliwość, napastliwość słowna i fizyczna oraz napastliwość pośrednia. Rodzina nadopiekuńcza natomiast generuje u dziewcząt następujące formy agresji: uraza, napastliwość, słowną, podejrzliwość, napastliwość słowną, negatywizm. Rodzice nadmiernie ochraniający u swojego dziecka blokują rozwój poznawczego mechanizmu kontroli emocjonalnej. W związku z tym dziecko, nie mając zahamowań, może wyrażać swoje emocje i dążenia między innymi w formie agresywnej, tak więc prawdopodobieństwo ujawnienia się zachowań agresywnych osób wychowywanych w takich rodzinach wzrasta. Zachowania rodzicielskie związane z nadmierną władzą postawą i nadmiernie ochraniającą ograniczają autonomię dziecka, której osiągnięcie jest istotną potrzebą każdego człowieka w okresie dorastania. Z tego powodu może dojść do nasilenia zachowań agresywnych córki/syna właśnie w okresie dorastania.

Styl wychowania to pogląd na sposób wychowania dziecka, którego następstwem jest kształtowanie specyficznego klimatu wychowawczego. Na podstawie przepro-

wadzonych wyników badań można stwierdzić, że w percepcji badanej młodzieży, zarówno dziewcząt jak i chłopców, istnieje dostatnia i istotna statystycznie zależność pomiędzy stylami wychowawczymi autokratycznym i liberalno-niekochającym a występowaniem zachowań agresywnych u dzieci. Styl autokratyczny koreluje dodatnio z: napastliwością fizyczną, napastliwością słowną, napastliwością pośrednią, negatywizmem, podejrzliwością, urazą, drażliwością i poczuciem winy, natomiast styl liberalno-niekochający koreluje dodatnio z: napastliwością fizyczną, napastliwością słowną, napastliwością pośrednią, negatywizmem, podejrzliwością, urazą, drażliwością i poczuciem winy. Wyniki badań wskazują na diametralnie różne skutki doświadczania stylu liberalno-kochającego i stylu liberalno-niekochającego dla aprobaty agresji interpersonalnej a tym samym sygnalizują konieczność odrębnego ich traktowania (Dominiak-Kochanek, Frączek, Konopka, 2012, s. 68).

Zatem percepcja stylu wychowania w dzieciństwie ma zaskakująco duże znaczenie dla powstawania a także społeczno-moralnej aprobaty agresji interpersonalnej. Dzieje się tak pomimo faktu, że jednostka osiągając dorosłość przechodzi przez socjalizację wtórną w środowisku szkolnym i grupie rówieśniczej oraz uczy się zachowań agresywnych (tamże, s. 84).

Niekiedy pojawia się przekonanie, iż w przypadku adolescentów, a więc osób stojących już u progu dorosłości, rola rodziców jest marginalna. Tymczasem wyniki zaprezentowanych badań jednoznacznie wykazują, iż to, jak funkcjonuje rodzina – w jakim stopniu jest ona spójna, zrównoważona w aspekcie czujności (kontroli) i dawania prawa do autonomii, wydolna w zakresie procesów komunikowania się i kształtowania poczucia tożsamości – ma wciąż istotne znaczenie dla prawidłowego rozwoju adolescentów, podobnie jak zachowania rodziców, którzy – jak wynika z badań – pozostają niezastąpieni w swojej roli (Łodygowska, Tyl, 2018, s. 35).

Przedstawione wyniki badań dostarczają podstaw do poszukiwania przyczyn zachowań agresywnych młodzieży w środowisku rodzinnym. Oczywiście agresja zrodzona w rodzinie może ujawniać się w innych rodzajach środowisk, w których przebywa młodzież, w tym poza domem, a głównie w szkole.

Uzyskane rezultaty wskazują, że najwięcej istotnych związków wystąpiło między strukturą rodziny władzy, nadopiekuńczej i chaotycznej, bez uwzględnienia uwikłanej. Trudności w wyjaśnieniu niektórych rezultatów wskazują na konieczność dalszej eksploracji tej problematyki w celu wyjaśnienia związków między oddziaływaniami wychowawczymi wszystkich typów rodziny i stylów wychowawczych. Należy też zwrócić uwagę na kwestię pomiaru i operacjonalizacji zachowań agresywnych. Rezultaty wskazują bowiem, że adekwatność zachowań agresywnych związana jest także z ich przejawianiem. Wbrew rozpowszechnionej negatywnej, ocenie zachowań agresywnych są one przecież jednym ze sposobów radzenia sobie z trudnościami w sytuacjach społecznych, mogą niekiedy być

usprawiedliwione i niekiedy mogą mieć charakter adaptacyjny. Być może z tego powodu niektórzy rodzice akceptują je u swoich dzieci. Zatem należy także zwrócić uwagę na kontekst sytuacyjny, w jakim przejawia się agresja młodzieży.

Skoro agresja jest tak powszechnym i niekorzystnym zjawiskiem dla samej jednostki, ale przede wszystkim relacji, to bardzo ważne jest wskazanie działań profilaktycznych. Agresja wyrasta bowiem najczęściej na bazie nierozwiązanych sytuacji konfliktowych i problemów, które rodzą się przede wszystkim w systemie rodzinnym dziecka czy młodego człowieka. W tym kontekście bardzo istotne jest wykorzystanie zasobów rodzinnych, wśród których można by wyróżnić następujące:

- spójność rodziny, na którą składa się zaufanie, wzajemne docenianie się, wsparcie, integracja i poszanowanie autonomii i indywidualności;
- adaptacyjność, czyli zdolność rodziny do radzenia sobie i przezwycięzania przeszkód;
- organizacja rodziny: zgodność, jasność i konsekwencje w zakresie obowiązujących ról i reguł, wspólne przywództwo rodziców, stawianie jasnych granic w diadzie rodzicielskiej, z dziećmi i dalszą rodziną;
- wyznaczenie nadrzędnych wartości w rodzinie i kierowanie się nimi;
- umiejętność porozumiewania się: jasność, bezpośredniość przekazów informacji oraz umiejętność wzajemnego słuchania się;
- wytrzymałość rodziny: poczucie kontroli nad wydarzeniami, aktywne nastawienie do sytuacji trudnej i przekonanie, że zmiana może przede wszystkim przynieść dobre skutki;
- ilość i forma czasu spędzonego razem przez rodzinę, które są wskaźnikami integracji i stabilności rodziny;
- zdolność rodziny do wykorzystania w sposób konstruktywny radzenia sobie w sytuacjach trudnych, szukania pomocy wśród specjalistów i wspierania rodziny (Dubis, 2016, s. 29).

Bibliografia:

- Aronson, E., Wilson, T.D., Akert, R.M. (1997). *Psychologia społeczna. Serce i umysł*, Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Bandura, A., Walters R. H. (1968). *Agresja w okresie dorastania*, Warszawa: PWN.
- Barłóg, K. (2001). Analiza zachowań agresywnych dzieci w wieku przedszkolnym a ich środowisko rodzinne, (w:) M. Binczycka-Anholcer (red.), *Agresja i przemoc a zdrowie psychiczne*, 115-127, Warszawa-Poznań: PTHP.
- Borecka-Biernat, D. (red.), (2013). *Zachowania agresywne dzieci i młodzieży*, Warszawa: Difin.
- Buss, A.H. (1961). *The Psychology of Aggression*, New York: Wiley.

- Chang, L., Schwartz, D., Dodge, K.A., McBride-Chang, C. (2003). Harsh parenting in relation to child emotion regulation and aggression, *Journal of Family Psychology*, 17, 598-606.
- Danilewska, J. (2002). *Agresja u dzieci i młodzieży. Szkoła porozumienia*, Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Domianiak-Kochanek, M. (2017). *Metody wychowawcze rodziców a agresja interpersonalna młodych dorosłych*, Warszawa: Wydawnictwo APS.
- Dominiak-Kochanek, M., Frączek, A., Konopka, K. (2012). Styl wychowania w rodzinie a aprobaty agresji w życiu społecznym przez młodych dorosłych, *Psychologia Wychowawcza*, t. 1-2, 66-85.
- Dominiak-Kochanek, M., Frączek, A. (2014). Retrospektywna ocena doświadczania kar fizycznych w dzieciństwie a wzorce gotowości do agresji u młodych dorosłych, *Psychologia Rozwojowa*, 19 (3), 69-84.
- Dubis, M. (2016). *Pedagogiczne uwarunkowania agresji dzieci i młodzieży: Rodzina – Szkoła – Cyberprzestrzeń – Uzależnienia*, Lublin: Wyższa Szkoła Ekonomii i Innowacji.
- Farnicka, M., Liberska, H. (2014). Przejawy agresywności współczesnej młodzieży i ich uwarunkowania rodzinne, *Rocznik Lubuski*, 40, 43-57.
- Frączek, A., Zumkley, H. (1993). *Socjalizacja i agresja*, Warszawa: Wydawnictwo WSPS.
- Fronczak, A. (2017). Agresja dzieci w świetle teorii społeczno-poznawczej, *Rehabilitacja Polska*, 13, 73-85.
- Gaś Z.B. (1980), Inwentarz Psychologiczny Syndromu Agresji, *Przegląd Psychologiczny*, t. XXIII, 1, 143-15.
- Gershoff, E.T. (2002). Corporal punishment by parents and associated child behaviors and experiences: a meta-analytic and theoretical review, *Psychological Bulletin*, 128, 539-579.
- Grzegorzewska, I. (2015). Zachowania agresywne dzieci i młodzieży. Ujęcie kliniczno-rozwojowe, *Polskie Forum Psychologiczne*, t. XX, 4, 484-498.
- Knutson, J.F., Degarmo, D., Koeppl, G., Reid, J.B. (2005). Care neglect, supervisory neglect, and harsh parenting in the development of children's aggression: A replication and extension, *Child Maltreatment*, 10, 92-107.
- Konopka, K., Frączek, A. (2013), Płeć psychologiczna a gotowość do agresji interpersonalnej u kobiet i mężczyzn, *Polskie Forum Psychologiczne*, 18, 65-80.
- Krahe, B. (2005). *Agresja*, Sopot: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Liberska, H., Matuszewska, M. (2003), Niektóre społeczne uwarunkowania agresji u młodzieży, *Psychologia Rozwojowa*, 2-3, 97-107.
- Liberska H., Matuszewska M., Freudenreich D. (2013). Percepcja postaw rodzicielskich matek i ojców a zachowania agresywne dorastających córek i synów, (w:) D. Borecka-Biernat (red.), *Zachowania agresywne dzieci i młodzieży. Uwarunkowania oraz możliwości ich przezwyciężania*, 78-98, Warszawa: Difin.

- Liberska H., Matuszewska B. (2007), Rodzinne uwarunkowania zachowań agresywnych młodzieży, *Roczniki Socjologii Rodziny*, t. 18, 187-200.
- Lopez, E.E., Perez, S. M., Ochoa, M., Ruiz, D.M. (2008). Adolescent aggression: Effects of gender and family and school environments, *Journal of Adolescence*, 31, 433-450.
- Łodygowska E., Tyl M. (2018). Psychologiczny syndrom agresji adolescentów w kontekście funkcjonowania rodziny i rodziców, *Psychologia Rozwojowa*, t. 23, 3, 3-37.
- Nelson, W.M., Finch, A.J., Ghee, A.C. (2010). Kontrola poznawcza gniewu u dzieci i młodzieży terapia poznawczo-behawioralna, (w:) P. C. Kendall (red.), *Terapia dzieci i młodzieży*, 31-77, Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Niewiadomska I., Markiewicz R. (2004). Nasilenie psychologicznego syndromu agresji jako czynnik ryzyka czynów karalnych popełnianych przez nieletnich, (w:) M. Kuć, I. Niewiadomska (red.), *Kara kryminalna. Analiza psychologiczno-prawna*, 147-166, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Nowak, J. (2006). Rodzinne i szkolne uwarunkowania przestępczości nieletnich dziewcząt - komunikat z badań, (w:) T. Rostowska, J. Rostowski (red.), *Wokół wychowania. Rola rodziny i szkoły w procesie socjalizacji dziecka*, 188-195, Łódź: Wyższa Szkoła Informatyki.
- Obuchowska, I. (2000). Agresja dzieci w perspektywie rozwojowej, *Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze*, 9, 3-11.
- Ostaszewski, K, Rustecka-Krawczyk, A., Wójcik, M. (2008). *Czynniki chroniące i czynniki ryzyka związane z zachowaniami problemowymi warszawskich gimnazjalistów*, Warszawa: Instytut Psychiatrii i Neurologii.
- Ostrowska, K. (2003). Agresja i przemoc w polskiej szkole – diagnoza zjawiska, *Niebieska Linia*. 4, 27, 28-30.
- Poraj, G. (2006). Rodzina a agresywne zachowania dzieci – perspektywa rozwojowa, (w:) T. Rostowska (red.), *Jakość życia rodzinnego. Wybrane zagadnienia*, 199-216, Łódź: Wydawnictwo WSI.
- Poraj, G. (2014). Agresja i przemoc w rodzinie, (w:) I. Janicka, H. Liberska (red.), *Psychologia rodziny*, 483-504, Warszawa: PWN.
- Pospiszyl, K. (1994). *Przemoc w rodzinie.*, Warszawa: WSiP.
- Pospiszyl K. (2007). *Ojciec a wychowanie dziecka*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Poznaniak, W. (1990). Agresywne doświadczenia młodocianych przestępców i ich ustosunkowanie się wobec agresji, (w:) *Człowiek i Społeczeństwo*, t. 7, 34-46, Poznań: Wydawnictwo UAM.
- Pufal-Struzik, I. (2014). *Agresywność młodzieży. Źródła, mechanizmy, oblicza*, Kielce: Wydawnictwo UJK.
- Ranschburg, J. (1993). *Lęk, gniew, agresja*, Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.

- Rode, D (2003). Przemoc wewnątrzamerykańska - przejawy i psychospołeczne uwarunkowania, (w:) G. Poraj, J Rostowski (red.), *Zagrożenia życia rodzinnego*, 180-192, Łódź: Wydawnictwo UŁ.
- Ryś, M. (2004). *Systemy rodzinne. Metody badań struktury rodziny pochodzenia i rodziny własnej*, Warszawa: Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej.
- Sitarczyk M. (2006). Środowisko rodzinne nieletnich sprawców zabójstw, (w:) T. Rostowska, J. Rostowski (red.), *Wokół wychowania. Rola rodziny i szkoły w procesie socjalizacji dziecka*, 209-216, Łódź: Wyższa Szkoła Informatyki.
- Skorny, Z. (1989). *Mechanizmy regulacji ludzkiego działania*, Warszawa: PWN.
- Stanik, J.M., Roszkowska, A., Kucharewicz, J. (2006). Psychologiczna diagnoza zachowań agresywnych w świetle badań Skalą Agresji Buss-Durkee (SABD) - wyniki badań i normalizacja testu, (w:) J.M. Stanik (red.), *Zastosowanie wybranych technik diagnostycznych w psychologicznej praktyce klinicznej i sądowej*, 81-100, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Wolińska, J.M. (2000). *Agresywność młodzieży. Problem indywidualny i społeczny*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Ziemska, M. (2009). *Postawy rodzicielskie*, Warszawa: Wiedza Powszechna.